

Marcel Mojzeš¹

Preszowski Uniwersytet w Preszowie

Liturgia jako *consummatio fidei*

Rok Wiary przeżywany w Kościele katolickim był okazją do ukazania wzajemnego odniesienia liturgii i wiary. W niniejszym opracowaniu liturgia zostanie omówiona jako *consummatio fidei*. Zagadnienie to zostanie opracowane w czterech punktach: 1. Znaczenie terminu *consummatio*. 2. *Consummatio* jako szczytowy przejaw Bożej miłości i fundament chrześcijańskiej wiary. 3. Znaczenie pojęcia *consummatio fidei*. 4. *Consummatio fidei* jako początek liturgii.

1. Znaczenie wyrażenia *consummatio*

Przy określaniu wyrażenia *consummatio* trzeba sobie uświadomić, szczególnie w dzisiejszej konsumpcyjnej społeczności, że istnieją dwa podobne czasowniki: *consummo* (angielski: *consume*), co oznacza „ukończyć, zakończyć i dopełnić” oraz *consumo* (angielski: *consume*), co oznacza „użyć,

¹ Doc. ThDr. Marcel Mojzeš, PhD. (1975) Na Grekokatolickim Wydziale Teologicznym Preszowskiego Uniwersytetu w Preszowie wykłada teologię liturgiczną i duchowość chrześcijańskiego Wschodu. W roku 2003 obronił doktorat na Papieskim Instytucie Wschodnim w Rzymie. W roku 2012 habilitował się na GTF PU w Preszowie (praca: *Działanie Boże – sedno liturgii*). Jest żonatym księdzem grekokatolickim, w latach od 2005–2010 sprawował funkcję wikariusza generalnego w preszowskiej eparchii.

zjeść, skonsumować, zniszczyć, wyniszczyć”². Słowo *consummatio* pochodzi od pierwszego z tych słów, czyli od *consummo*. Oznacza to, że *consummatio* wskazuje na ukończenie, zakończenie, dopełnienie, wykonanie.

Dla lepszego zrozumienia terminu *consummatio* stosowne będzie przytoczenie jakiegoś konkretnego przykładu z życia Kościoła, w którym stosuje się to wyrażenie. Mianowicie chodzi o sakrament małżeństwa. Według Kodeksu prawa kanonicznego³ w kwestii małżeństwa rozróżnia się nie tylko, czy jest ono ważne zawarte (*ratum*), ale także czy zostało dopełnione (*consummatum*) w małżeńskim zjednoczeniu. Według Katechizmu Kościoła katolickiego „zgoda, która wiąże wzajemnie małżonków, znajduje swoje dopełnienie w tym, że dwoje „stają się jednym ciałem” Rdz 2, 24)⁴. Katechizm przypomina dalej zasadę prawa kanonicznego, że „węzeł małżeński został więc ustanowiony przez samego Boga, tak że zawarte i dopełnione małżeństwo (*matrimonium ratum et consummatum*) osób ochrzczonych nie może być nigdy rozwiązane”⁵. Oto jak wielkie znaczenie wypływa z faktu, że ważne zawarte małżeństwo jest również dopełnione (*consummatum*): żadna ludzka władza, nawet biskupa Rzymu, nie może takiego małżeństwa rozwiązać. *Consummatio* małżeństwa możemy rozumieć jako definitywne potwierdzenie małżeńskiego przymierza, jako dozgonną więź dwóch osób.

Ciekawe jest to, że już na stronicach Starego Testamentu miłość Boga do człowieka opisywana jest właśnie językiem dotyczącym małżeństwa. Do tego tematu wracają również nowotestamentowi chrześcijańscy mistycy, jak na przykład Bernard z Clairvaux (1090–1153), który w swoich komentarzach do Pieśni nad pieśniami podaje, że stosunek Boga do człowieka realizuje się na sposób małżeński nawet pomimo niewierności człowieka: „Bóg zawiera związek oblubieńczy z duszą, która znajduje się na wygnaniu i która nie wierzy, że jest godna odwzajemnienia uczuć Oblubieńca, który jest namiętnie zakochany”⁶.

² Por. J. Špaňár, J. Hrabovský, *Latinsko-slovenský a slovensko-latinský slovník*, Bratislava 1987, s. 135.

³ Por. KPK, kan. 1061; por. Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium, kan. 853.

⁴ KKK 1627.

⁵ KKK 1640. Por. KPK, kan. 1141; CCEO, kan. 853.

⁶ *Kazanie o Pieśni nad pieśniami*, 52, 2. Cytat za: Bernard z Clairvaux, *Boží eros*, dz. cyt., s. 86.

2. *Consummatio* jako szczytowy przejaw Bożej miłości i fundament chrześcijańskiej wiary

Najbardziej wymownym tekstem Pisma Świętego, które objawia Bożą miłość do człowieka, a jednocześnie zawiera czasownik *consummare*, jest *passus* z Ewangelii według św. Jana, który opisuje ostatnie słowa Pana Jezusa na krzyżu: „Potem Jezus świadom, że już «wszystko się dokonało» (łac. *omnia consummata sunt*), aby się wypełniło Pismo», rzekł: «Pragnę». Stało tam naczynie pełne octu. Nałożono więc na hizop gąbkę pełną octu i do ust Mu podano. A gdy Jezus skosztował octu, rzekł: «Wykonało się!» (łac. *consummatum est*). I skłoniwszy głowę oddał ducha” (J 19, 28–30).

Ostatnie słowa Pana Jezusa na krzyżu komentuje Benedykt XVI, który przypomina, że „ostanie słowo (gr. *tetélestai*) w tekście greckim odsyła do początku Męki, do godziny obmywania nóg; jego opis Ewangelista zaczyna od podkreślenia, że Jezus umiłował swoich «do końca» – gr. *télos* (J 13, 1). Ten «koniec» to szczytowe dopełnienie miłości, nastąpił teraz, w momencie śmierci. Jezus rzeczywiście doszedł aż do końca, aż do samej granicy, i ją przekroczył. Urzeczywistnił pełnię miłości – oddał samego siebie”⁷. Św. Augustyn mówi o krzyżu jako o małżeńskim łożu Chrystusa i Kościoła: „Chrystus Oblubieniec wyszedł ze swojej weselnej izby. Podszedł do małżeńskiego łoża Krzyża i położywszy się, dokonał (konsumował) swoje małżeństwo. A kiedy spostrzegł drzenie stworzenia, pełen miłości ofiarował siebie samego swojej oblubienicy i w ten sposób złączył się z nią na wieki?”⁸.

Oprócz urzeczywistnienia miłości i płynącego z niej całkowitego ofiarowania siebie dla innych jako pierwotnego sensu czasownika *consummare* w życiu Jezusa Benedykt XVI podaje również drugie znaczenie, które jest powiązane z tym pierwszym i ma korzenie jeszcze w Starym Testamencie: zwrot „osiągnął doskonałość” (gr. *teleioūn*) w Pentateuchu

⁷ J. Ratzinger – Benedykt XVI, *Ježíš Nazaretský II. Od vstupu do Jeruzalema po zmřtvychvstanie*, Trnava 2011, s. 218 (wersja polska: *Jezus z Nazaretu*, przeł. W. Szymona, cz. II, Kielce 2011, s. 238).

⁸ Augustinus, *Sermo Suppositus*, 120. Dziękuję mojemu studentowi Alexovi Dulovi, który skupił moją uwagę na ten tekst w swojej pracy magisterskiej. Por. A. Dul, *Soteriologický rozmer manželskej lásky*, Prešov 2014, s. 53. Praca magisterska była obroniona na GTF PU w Preszowie.

jest używany wyłącznie w znaczeniu „wyświęcić na kapłana”, czyli „całkowicie przekazać na własność Bogu”. Terminologię tę przejął autor Listu do Hebrajczyków: „A chociaż był Synem, nauczył się posłuszeństwa przez to, co wycierpiał. A gdy wszystko wykonał, stał się sprawcą zbawienia wiecznego dla wszystkich, którzy Go słuchają” (Hbr 5, 8–9).

W podobnym znaczeniu słowo „doskonałość” (łac. *consummatio*) występuje w Liście do Hebrajczyków (Hbr 7, 11.19.19.28). Tekst ten mówi, że posłuszeństwo Jezusa, to znaczy Jego radykalne „tak”, które powiedział Ojcu po ciężkiej walce na Górze Oliwnej, niejako konsekrowało Go na kapłana, że przez to właśnie, przez dar z samego siebie i świata, przez wyniesienie człowieczeństwa przed Boga, stał się prawdziwie kapłanem „według obrządku Melchizedeka”⁹ (Hbr 5, 8–9).

Na innym miejscu Benedykt XVI ponownie wraca do tego tematu w słowach: „Jezus do samego końca dokonuje aktu konsekracji, czyli kapłańskiego oddania Bogu samego siebie i świata (por. J 17, 19). W słowie «dokonało się» zajaśniała wielka tajemnica Krzyża. Odprawiona została nowa liturgia kosmiczna. Miejsce wszystkich innych aktów kultu zajmuje Krzyż Jezusa jako jedyne rzeczywiste otoczenie chwałą Boga, w którym Bóg siebie samego otacza chwałą, przez pośrednictwo Tego, w którym daje nam swoją miłość i w ten sposób przyciąga nas do siebie”¹⁰.

Krzyż Chrystusa jest wydarzeniem objawiającym Bożą miłość, jak to napisali kardynał Tomáš Špidlík i o. Marko Rupnik SJ w komentarzu do bizantyjskiej ikony Ukrzyżowania: „Syn Boży zupełnie oddaje się człowiekowi i pozwala na to, by człowiek robił z Nim, co chce. [...] Kiedy Chrystus oddaje się ludziom, zupełnie oddaje się Ojcu i pełni Jego wolę. Wołą Ojca jest, by ludzie poznali Jego miłość”¹¹.

Na krzyżu, gdzie Jezus mówi: „consummatum est”, objawia się to całkowite oddanie się Chrystusa ludziom i równocześnie Ojcu. Chodzi o akt jednej i tej samej miłości.

⁹ Por. J. Ratzinger – Benedykt XVI, *Ježiš Nazaretský II...*, dz. cyt., s. 162–163, 218–219 (*Jezus z Nazaretu*, cz. II..., dz. cyt., s. 178, 238).

¹⁰ Por. J. Ratzinger – Benedykt XVI, *Ježiš Nazaretský II...*, dz. cyt., s. 219 (*Jezus z Nazaretu*, cz. II..., dz. cyt., s. 238).

¹¹ T. Špidlík, M. I. Rupnik, *Viera vo svetle ikon*, Bratislava 2004, s. 53.

Doskonałość Chrystusowego powierzenia siebie Ojcu jest źródłem kapłańskiego i małżeńskiego oddania się. W Liście do Efezjan Paweł Apostoł daje tę miłość Chrystusową za wzór miłości małżeńskiej: „Mężowie miłujcie żony, bo i Chrystus umiłował Kościół i wydał za niego samego siebie” (Ef 5, 25). Jednocześnie możemy powiedzieć, że również kapłan jest powołany do poszukiwania wzoru swej miłości do powierzonej mu wspólnoty wierzących właśnie w Chrystusowej miłości do Kościoła.

Ostatecznie chodzi o doskonałość, do której każdy chrześcijanin¹² jest zaproszony słowami samego Jezusa: „Bądźcie więc wy doskonali (gr. *teleioi*), jak doskonały (gr. *teleios*) jest Ojciec wasz niebieski” (Mt 5, 48). Ojciec czyni wszystko do końca, nie działa z „sercem podzielonym”. On kocha doskonale, do końca, bez ograniczeń. Słowami Listu Jana Apostoła jesteśmy zaproszeni do doskonałej miłości: „Kto zaś zachowuje Jego naukę, w tym naprawdę miłość Boża jest doskonała (łac. *caritas Dei consummata est*)” (1 J 2, 5). Przez to miłość osiąga w nas kres doskonałości, że mamy pełną ufność na dzień sądu, ponieważ tak jak On jest [w niebie], i my jesteśmy na tym świecie. W miłości nie ma lęku, lecz doskonała miłość usuwa lęk, ponieważ lęk kojarzy się z karą. Ten zaś, kto się lęka, nie wydoskonalił się w miłości” (1 J 4, 17–18). Jezus Chrystus, który objawia nam na krzyżu doskonałą Bożą miłość, jest w Liście do Hebrajczyków nazwany jako „Ten, który nam w wierze przewodzi i ją wydoskonalą (łac. *consummator fidei*)” (Hbr 12, 2).

W tym sensie możemy lepiej zrozumieć, dlaczego Benedykt XVI mówi o teologii krzyża jako o powstaniu i fundamencie teologii Eucharystii, a równocześnie dlaczego mówi o centralnym miejscu krzyża podczas celebracji liturgicznych: „Krzyż powinien być punktem, na który zwracają się oczy tak kapłana, jak i modlącego się ludu [...] Krzyż stoi w centrum chrześcijańskiej liturgii. [...] Może chodzić tutaj o Krzyż cierpienia, który przedstawia Cierpiącego – Tego, który dla nas pozwolił przebić

¹² W związku z tym należy zaznaczyć, iż św. Grzegorz z Nyssy, mówiąc o doskonałości w cnotach, pojęcia doskonałości (gr. *teleiotes*) nie pojmuje jako „zakończenie czegoś, koniec” (gr. *telos*). Jeżeli cnota jest uczestnictwem w życiu Boga, który jest nieskończony, to doskonałość w cnotcie oznacza właśnie nieustanne kroczenie naprzód (por. Flp 3, 13). Według św. Grzegorza z Nyssy doskonałość człowieka polega na nieustannym pragnieniu większego uczestnictwa w życiu Boga. Por. Grzegorz z Nyssy, *Życie Mojżesza* 1, 3–10.

swój bok, z którego wytrysnęła krew i woda – Eucharystia i chrzest; albo o Krzyż zwycięski, który wyraża ideę powrotu i skupia naszą uwagę na Nim. Dlatego że to jest zawsze jedyny Pan: Jezus Chrystus [...] wczoraj i dziś, ten sam także na wieki” (Hbr 13, 8)¹³.

Podkreślenie centralności krzyża w samej liturgicznej celebracji, jak i w teologii tej celebracji według Benedykta XVI powiązane jest z tym, że punktem wyjścia II Soboru Watykańskiego w teologii liturgii według *Sacrosanctum concilium* jest Pascha. „Wydaje mi się dlatego istotne – mówi Benedykt XVI – odnowić to podejście jako kryterium odnowy i większego pogłębienia tego, co już Sobór konieczne wskazał. Pascha oznacza nierozdzielność Krzyża i Zmartwychwstania”¹⁴.

3. Znaczenie terminu *consummatio fidei*

Tak jak małżeństwo potrzebuje dopełnienia, tak jak Boże dzieło zbawcze dopełniło się w śmierci Chrystusa na krzyżu, tak również i nasza wiara potrzebuje znalezienia swojego dopełnienia i spełnienia. Wiara potrzebuje być *consummata*, by stała się autentyczna dla nas samych i przekonująca dla świata. Wiara, która jest *consummata*, staje się doświadczeniem ostateczności, pełni i nierozzerwalności więzi miłości człowieka i Boga.

Kiedy możemy mówić, że wiara jest *consummata*? W Katechizmie Kościoła katolickiego znajdujemy fragment, w którym używa się terminu *consummatio fidei*: „Wierny, który [...] pozostanie wierny obietnicom chrztu, będzie mógł odejść «ze znakiem wiary» , w wierze otrzymanej na chrzcie, w oczekiwaniu na uszczęśliwiające widzenie Boga (łac. *beatæ visionis Dei*), które jest wypełnieniem wiary (łac. *fidei consummatio*)”¹⁵. Wątpliwe jest, czy to „błogosławione widzenie Boga” jest zarezerwowane dopiero na wieczność. Jeśli by tak było, to trudno byłoby powiedzieć o liturgii ziemskiej jako o *consummatio fidei*. Pismo Święte, jak i Tradycja Kościoła wskazują, że jest odwrotnie. Już tutaj podczas ziemskiego życia

¹³ J. Ratzinger, *Teologia della liturgia*, Città del Vaticano 2010, s. 460–464 (Opera Omnia, 11).

¹⁴ J. Ratzinger, *Teologia della liturgia*, dz. cyt., s. 776.

¹⁵ KKK 1274.

możemy w pewien sposób „widzieć Boga”. W liturgii bizantyjskiej po komunii świętej jest śpiewany hymn z uroczystości Ześlania Świętego Ducha: „Widzieliśmy światło prawdziwe, przyjęliśmy Ducha z niebios, znaleźliśmy wiarę prawdziwą...”¹⁶.

Według kardynała Špidlíka, który wychodzi od nauki Teofana Rekluz, „szczytem kontemplacji jest widzenie Boga we własnym sercu”¹⁷. Według nauki Listu św. Jakuba wiara staje się doskonała przez uczynki: „Widzisz, że wiara współdziała z jego uczynkami i przez uczynki stała się doskonała (łac. *ex operibus fides consummata est*)” (Jk 2, 22). Połączenie widzenia Boga i dopełnienia wiary przez uczynki znajdujemy w opisie Sądu Ostatecznego w Ewangelii św. Mateusza (Mt 25, 31–46). Jedni i drudzy, dobrzy i źli pytają: Panie, kiedy widzieliśmy Cię głodnym i nakarmiliśmy Ciebie, spragnionym, przybyszem...? On odpowiada: Wszystko, co uczyniliście albo czego nie uczyniliście jednemu z tych braci moich najmniejszych, Mnieście uczynili albo nie uczynili¹⁸.

Widzieć Chrystusa w biednym i zobaczyć Jezusa we własnym sercu jest możliwe już tutaj na ziemi. To jest Boży dar, o który trzeba prosić. Według słów samego Jezusa potrzebne jest do tego czyste serce: „Błogosławieni czystego serca, albowiem oni Boga oglądać będą” (Mt 5, 8).

Benedykt XVI w interesujący sposób łączy czystość serca z wiarą, zadając pytanie: „W jaki sposób serce człowieka staje się czyste? Kim są ludzie czystego serca, którzy mogą oglądać Boga (por. Mt 5, 8)? Egzegeza liberalna twierdziła, że Jezus rytualne pojęcie czystości zastąpił pojęciem moralnym; miejsce kultu i jego sfery miała zająć moralność. W konsekwencji chrześcijaństwo byłoby w swej istocie etyką, swoistą zbroją moralną. To jednak nie decyduje o nowości Nowego Testamentu. To autentycznie Nowe zarysowuje się wtedy, gdy w Dziejach Apostolskich Piotr zajmuje stanowisko wobec nawróconych na chrześcijaństwo faryzeuszy, którzy domagają się, aby etnochrześcijan zobowiązywano do obrzezania i «zachowywania Prawa Mojżeszowego». Na to Piotr tak odpowiada: «Bóg

¹⁶ Svätá božská liturgia nášho otca svätého Bazila Veľkého, Prešov 2005, s. 68. Ten sam hymn śpiewa się w liturgii św. Jana Złotoustego.

¹⁷ T. Špidlík, *Spiritualita křesťanského Východu. Systematická příručka*, Velehrad 2002, s. 432.

¹⁸ Por. Mt 25, 37–46.

sam postanowił [...], żeby poganie usłyszeli słowa Ewangelii i uwierzyli. [...] Nie zrobił żadnej różnicy między nami a nimi, oczyszczając ich serca przez wiarę» (Dz 15, 5–11). Serce oczyszcza wiara”, mówi Benedykt XVI i dalej kontynuuje: „Jest ona darem Boga dla człowieka. Nie jest po prostu skutkiem jego własnej decyzji. Pojawia się wtedy, gdy ludzie zostają wewnątrz poruszeni przez Ducha Bożego, który otwiera im serce i czyni je czystym¹⁹.

4. *Consummatio fidei* jako początek liturgii

Jeśli pozostaniemy przy katechizmowej definicji *consummatio fidei* jako „widzenia Boga”, które jest możliwe już tutaj na ziemi, to pojawia się pytanie, jaka powinna być reakcja człowieka, który ogląda Boga. Może być tylko liturgiczna! Aniołowie, archaniołowie i wszystkie niebieskie potęgi, które nieustannie oglądają Boże oblicze i nie robią nic innego, tylko wysławiają i wielbią Boga, uczą nas tego. Dlatego my razem z nimi łączymy się w hymnie *Sanctus*. A w poprzedzającej go prefacji stwierdzamy, że „zaprawdę godne to jest i sprawiedliwe” (łac. *vere dignum et justum est*) Boga czcić, wielbić, chwalić, dzięki składać i hołd Mu oddawać²⁰. Tylko ten, kto przynajmniej troszeczkę potrafi dostrzec Boga we własnej historii życia czy w życiu bliźniego, a nawet całej społeczności, może w sposób doskonały (*consummatu modo*) w prawdzie powiedzieć, że to jest „naprawdę godne i sprawiedliwe”. Może Boga czcić i składać Mu dziękczynienie. Możemy powiedzieć, że w ten sposób realizuje się *consummatio fidei* w liturgii chrześcijańskiej. *Lex credendi* realizuje się w *lex orandi* w całej swej ortodoksji. W tym kontekście interesująca może być uwaga, że najstarsze tłumaczenie słowa *orthodoxos* znaczy „prawowierny”, a nie „prawosławny”²¹. Tylko ten, kto ma prawdziwą wiarę (to jest

¹⁹ J. Ratzinger – Benedykt XVI, *Ježiš Nazaretský II...*, dz. cyt., s. 64 (*Jezus z Nazaretu*, cz. II..., dz. cyt., s. 70).

²⁰ Por. prefacja z anafory św. Jana Złotoustego.

²¹ Por. np. *Pskowski rękopisny liturgikon z roku 1342*, [w:] *Molitovnik – služebnik. Pamjatka XIV stolittja*, ed. P Kovaliv, New York 1960, s. 26.

pierwotne znaczenie słowa „ortodoksja” stosowane w pierwszych soborach), we właściwy sposób czci Boga (prawosławie).

Podsumowanie

W poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie, jakie jest wzajemne odniesienie wiary i liturgii, w świetle tego, co zostało wyżej powiedziane, można sparafrazować znane zdanie Prospera z Akwitanii (V wiek), które stało się fundamentem aksjomatu teologii liturgii: *lex orandi – lex credendi*²². Możemy sobie życzyć: *Ut legem orandi lex statuat credendi* – aby to, w co wierzymy, określało to, jak się modlimy. Na pewno może nam w tym pomóc ponowne odkrycie oglądania Boga jako *consummatio fidei*, które jest możliwe do doświadczenia już tutaj na ziemi. Wydaje się, że nadchodzi czas, kiedy współcześnie, w dzisiejszym Kościele ponownie i coraz bardziej potrzebni są tacy, którzy oglądają Boga i są gotowi do podzielenia się swym doświadczeniem z innymi. Ponieważ „takich to czcicieli chce mieć Ojciec” (J 4, 23b).

Tłumaczenie z języka słowackiego
s. Helena Dudová OSsR,
ks. PaedDr. ThLic. Peter Horváth

²² Prosperus formułował to słowami: „Ut legem credendi lex statuat supplicandi”. O historii tego aksjomatu można więcej przeczytać w C. Girauda, *Eucaristia per la Chiesa. Prospettive teologiche sull'eucaristia a partire dalla „lex orandi”*, Roma 1989, s. 14–22.

Summary

Liturgia as *consummatio fidei*

The author first explains that in the contemporary utility society is important to perceive the meaning of the term *consummatio* (with double m) not as „consummation” (lat. *consumatio* with one m), but as „accomplishment, termination, completion”. In the person of Jesus Christ, especially in the moment of his death at the Cross was revealed in supreme mode the love of God to man through *consummatio* expressed by the words of Jesus *consummatum est* (Jn 19, 30). Also St. Augustin is speaking about the matrimonial dimension of this love when he compares the Cross of Christ to the bridal bed of Briegroom Christ and Bride Church. Then the author shows that *consummatio fidei*, which according to the Catechism of Catholic Church consists in the blessed vision of God, is not reserved for the eternity. The culmination of contemplation is to see God in the proper heart, in the fellowman and in the life of the Church. *Consummatio fidei* perceived in this mode then leads to the deepening of the liturgical praise of God.

Keywords: *consummatio*, *consummatum est*, cross of Christ, love of God, liturgy

Liturgia jako *consummatio fidei*

W dzisiejszej konsumpcyjnej społeczności bardzo ważne jest rozumienie pojęcia *consummatio* (przez dwa „m”) nie jako skonsumowanie (łac. *consumatio* z jednym „m”), lecz jako dokonanie, dokończenie, wypełnienie. W osobie Jezusa Chrystusa, szczególnie w momencie Jego śmierci na krzyżu, poprzez *consummatio* wyrażone słowami samotnego Jezusa „consummatum est” (Jn 19, 30), w największej mierze objawiła się miłość Boga do człowieka. Małżeński aspekt tej miłości pokazuje św. Augustyn, kiedy krzyż Chrystusa porównuje do małżeńskiego łóżka Chrystusa Oblubieńca i Kościoła Oblubienicy. Autor artykułu wskazuje, iż *consummatio fidei*, które według Katechizmu Kościoła katolickiego polega na błogosławionym widzeniu Boga, nie jest zarezerwowane na wieczność, ponieważ szczytem kontemplacji jest widzenie Boga w swoim sercu, w bliźnim i w Kościele. Według św. Grzegorza z Nyssy doskonałość człowieka polega na nieustannym pragnieniu większego uczestnictwa w życiu Boga. Tak odbierane *consummatio fidei* prowadzi również do głębszego liturgicznego uwielbienia Boga.

Słowa kluczowe: *consummatio*, *consummatum est*, krzyż Chrystusa, miłość Boga, liturgia

Bibliografia

- Bernard z Clairvaux, *Boží eros*, Bratislava 2007.
- Giraud C., *Eucaristia per la Chiesa. Prospettive teologiche sull'eucaristia a partire dalla „lex orandi“*, Roma 1989.
- Grzegorz z Nyssy, *Život Mojžiša alebo O ceste k dokonalosti v cnosti*, ed. H. Panczová, Bratislava 2012.
- Molitovník – služebník. Pamjatka XIV stolittja*, ed. P. Kovaliv, New York 1960.
- Ratzinger J. – Benedykt XVI., *Jezus z Nazaretu*, przeł. W. Szymona, cz. II, Kielce 2011.
- Ratzinger J., *Teologia della liturgia*, Città del Vaticano 2010 (Opera Omnia, 11).
- Svätá božská liturgia nášho otca svätého Bazila Veľkého*, Prešov 2005.
- Špaňár J., Hrabovský J., *Latinsko-slovenský a slovensko-latinský slovník*, Bratislava 1987.
- Špidlík T., *Spiritualita křesťanského Východu. Systematická příručka*, Velehrad 2002.
- Špidlík T., Rupnik M. I., *Viera vo svetle ikon*, Bratislava 2004.